

**ЕКОНОМІЧНІ КРИЗИ ТА ЦИКЛИ В АГРОПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ**

*Розглянуто теоретичні аспекти розвитку кризових явищ та циклів в агропромисловому комплексі України, визначена типологізація кризових явищ в діяльності сільськогосподарських підприємств*

**Актуальність теми дослідження.** Для особливостей ринкової економіки належать закономірності прояву циклічності економічних процесів, їх повторюваність та прояв кризових явищ, ситуацій, стану. Причини кризових процесів загальновідомі: спад виробництва, випуск неконкурентної продукції, цінові диспропорції, фінансова нестабільність, безробіття та ін. На рівні конкретного підприємства кризові явища доповнюються незадовільними мотиваційними чинниками, відсутністю стратегічного планування, порушенням внутрішньогосподарських взаємозв'язків, конфліктними ситуаціями, неефективністю роботи.

Для припинення деіндустріалізації країни, надання агропромисловому у розвитку інноваційного характеру, проєктування економічних реформ необхідні глибокі знання механізмів функціонування ринкової та транзитивної економіки. У першу чергу, назріла об'єктивна потреба формування сутнісних основ виникнення економічних криз в сільськогосподарському виробництві, як одній із базових галузей української економіки.

Отже, забезпечення стійкого розвитку економіки АПК робить надзвичайно актуальною проблемою створення системи антикризових заходів, потребує термінової розробки теорії й практики антикризового управління сільськогосподарськими підприємствами.

**Постановка проблеми.** Кризові явища в економічних системах завжди викликали підвищений інтерес у вчених різних країн. З часів розвитку англійської політичної економії – робіт А. Сміта та Д. Рікардо висунуто понад 200 концепцій причин формування криз, однак основна увага приділялася розгляду механізмів формування кризових явищ на макrorівні. Кризові ситуації та кризи різного типу й у сучасній економічній науці в основному досліджувалися на мікрорівні. На рівні окремого комплексу чи галузі ще й досі цим питанням приділяється недостатньо уваги, що не дає змоги ефективно впливати на розвиток кризових явищ, робити кризу більш керованою.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Сучасний розвиток економічних відносин у суспільстві ставить якісно нові вимоги до наукових розробок в цілому і, зокрема, у сфері антикризового управління. Фінансово-економічне оздоровлення вітчизняних підприємств АПК потребує запровадження ефективного антикризового моніторингу, методологічна база якого відповідала б сучасним економіко-правовим вимогам.

Дискусія щодо природи економічної кризи сільськогосподарських підприємств обумовлена різними підходами до визначення причин її виникнення. Вітчизняні науковці – Бланк І.О. [5], Лігоненко Л.О. [10], Мозенков О.В. [4], Поддєрьогін А.М. [13], Терещенко О.О. [12] та інші – продовжують вивчення причинно-наслідкових зв'язків розвитку кризових явищ та пошук шляхів фінансово-економічного оздоровлення підприємств. Розгляд проблем антикризового управління займає належне місце у працях зарубіжних дослідників: Александрова Г.А. [1], Аренса Е. [3], Брігхем Е.Ф. [6], Родіонової Н.В. [11] та інших. Досягнення у цій галузі науки досить вагомі. Але разом з тим подальші дослідження виявляють проблеми, які потребують вирішення. Одним з важливих питань є банкрутство – явище притаманне сучасній економіці України. Воно супроводжується посиленням соціально-економічних проблем в суспільстві. Тому важливе значення має впровадження на рівні АПК антикризової системи, спрямованої на своєчасне розпізнавання, виникнення та перебігу кризи з метою її попередження.

**Мета дослідження.** Поглиблення наукового обґрунтування теоретичних засад розвитку економічних криз та циклів в агропромисловому комплексі України.

**Викладення основного матеріалу дослідження.** Кризи властиві ринковій економіці: вони неминучі, регулярні, є неодмінною фазою будь-якого економічного

циклу. Економічна криза – це наслідок шокових ситуацій і порушень рівноваги системи, що вражають економіку в різні періоди й мають наслідки в часі.[2]

Кризи виконують прогресивну роль, оскільки усувають із ринкового простору неефективні підприємницькі структури, формують умови для нового економічного росту життєздатних підприємств. Таким чином, кризу можна розглядати і як порушення сформованої рівноваги і як перехід до нового рівноважного стану. На макrorівні економічна криза проявляється головним чином у розпаді традиційних господарських зв'язків і посиленні диспропорцій. На мікрорівні – виключення підприємства із системи суспільного відтворення, насамперед, у зв'язку із втратою споживачів і ресурсної бази. [7]

Кожна криза - індивідуальна, неповторна, має свій набір причин і факторів. У той же час це положення не абсолютно, тому що в різних кризах виявляється подібність тих або інших рис, що дає підставу для типології криз по тому або іншому критерію.[2]

Уперше спробу впорядкувати кризові явища й ситуації в економіці по узагальнених ознаках, за залежністю від рівня суб'єкта управління зробив А. Чернявський.[2] Класифікаційні ознаки їм визначені в такий спосіб:

1. за приналежністю до країни функціонування об'єкта управління:

а) зовнішні кризові явища, джерело походження яких для суб'єкта перебуває за межами його власної країни;

б) внутрішні кризові явища, що виникають у певній країні й впливають на функціонування тільки її суб'єктів управління;

2. за рівнем виникнення:

а) кризові явища, що виникають на мікрорівні, тобто безпосередньо у суб'єкта управління (підприємства);

б) кризові явища галузевого походження, що виникають у цілої групи суб'єктів (галузі, комплекси);

в) регіональні кризові явища, обумовлені специфікою розвитку й управління окремими регіонами усередині країни;

г) державні кризові явища, що виникають на макrorівні й впливають на усі суб'єкти управління даної держави;

д) світові (глобальні) кризові явища, що виникають у декількох країнах або у країнах усього світового співтовариства;

3. за сферою походження:

а) соціально-політичні кризові явища, обумовлені кризовими ситуаціями, що виникають при зміні державою політичного курсу, введенні в дію незапланованих соціальних програм або здійсненні інших акцій, в основі яких лежать соціальні явища (страйк, акти цивільної непокорі, блокування напрямків зв'язку й т.п.);

б) адміністративно-законодавчі кризові явища, що виникають у випадку реалізації непередбачених адміністративних рішень, що обмежують діяльність суб'єктів управління, а також внаслідок змін чинного законодавства;

в) виробничі кризові явища, пов'язані зі здійсненням будь-яких видів виробничої діяльності (зниженням обсягів виробництва, ростом витрат на виробництво товарів, послуг і т.п.);

г) комерційні кризові явища, що виникають у процесі реалізації товарів і послуг (зниження обсягів реалізації, втрати в процесі обігу й т.п.);

д) фінансові кризові явища, що виникають у сфері відносин суб'єкта управління з фінансовими інститутами (банками), а також у результаті змін у фінансовій системі (інфляція й т.п.);

е) природно-екологічні кризові явища, що виникають внаслідок залежності суспільного виробництва від природнокліматичних явищ;

є) демографічні кризові явища, обумовлені змінами демографічної ситуації (старіння населення в даній країні, поява великої кількості біженців із сусідніх країн і т.п.);

ж) геополітичні кризові явища, що носять глобальний характер у результаті міграції робочої сили, появи хвороб, що загрожує всьому людству (наприклад, СНІД і т.п.);

4. за причинами виникнення:

а) кризові явища, викликані невизначеністю майбутнього, що характерно для функціонування всіх суб'єктів управління (наслідком чого є складність прогнозування явищ цього типу);

б) кризові явища, обумовлені недоліком інформації для прийняття рішень й об'єктивною неможливістю обліку всіх параметрів, необхідних для прийняття оптимальних рішень;

в) кризові явища, викликані суб'єктивними факторами особистісними характеристиками менеджера групи, що аналізує ймовірність виникнення й ступінь небезпеки кризового явища (рівнем його - менеджера - кваліфікації, розуміння й сприйняття кризового явища, ситуації, наявності часу для їх якісного й всебічного аналізу, кількістю розглянутих альтернатив і т.п.);

5. за ступенем системності:

а) системні кризові явища, наявність яких обумовлена самою системою (наприклад, циклічні економічні явища - цикли Кондратьєва, цикли Кейнса);

б) несистемні (унікальні) кризові явища, які не властиві даній системі й ступінь впливу яких може бути зведений до мінімуму;

6. за ступенем прогнозування:

а) прогнозовані кризові явища й ситуації, виникнення яких прогнозується на основі існуючих теорій і знань;

б) частково непрогнозовані, які виникають внаслідок форс-мажорних подій (їхня часткова непрогнозованість є наслідок низького ступеня ймовірності визначення можливості їхнього виникнення через обмеженість інформації й недовіду знань, необхідних для побудови прогнозу);

7. за ступенем реалізації:

а) кризові явища, які вже відбулися і представляють наслідки несприятливі для суб'єкта управління;

б) кризові явища, що не реалізувалися і не відбулися всупереч очікуванню;

8. за часом прийняття рішення по антикризовому управлінню:

а) прогнозовані кризові явища й ситуації, враховані передкризовим менеджментом, у результаті чого (на випадок їхньої появи) була розроблена стратегія управління;

б) поточні кризові явища, які не були заздалегідь передбачені, у результаті чого суб'єкт управління реагує на них у момент їхнього виникнення;

9. за ступенем впливу на функціонування суб'єктів управління:

а) руйнування суб'єкта управління як системи;

б) часткове руйнування системи управління суб'єкта;

Отже, представлена інформація про види криз не є класифікацією ознак, тому що містить у собі неупорядковану інформацію про різні сторони економічної кризи. Однак сам підхід позначив термінологічну основу для формування типології кризових явищ в агропромисловому комплексі України.

Насамперед, необхідно розробити типологію досліджуваного процесу. Стосовно до досліджуваної властивості типологізація являє собою процедуру виділення й понятійного оформлення типологічних ознак кризовості по формах їхнього існування. Класифікація має подібну з типологізацією схему, але передбачає більш детальний рівень узагальнення, кількісною підставою якого виступають ознаки-індикатори. Фактично це інструмент систематизації в теорії дослідження на якісно іншому рівні узагальнення видів криз для економіки країни.

Спробуємо спочатку представити типологію ознак кризовості у вигляді виділених типів даного явища. Так, у відповідність із обраною метою дослідження, типологізацію кризовості можна здійснити по основних формах існування цього явища, через розвиток кризового стану, по характеру розвитку, по способу виявлення, по показниках відтворювального процесу, по ознаках ризику, по наслідках розвитку кризового стану й ін. Для здійснення типологізації кризових явищ поєднуємо їх у табличній формі (табл. 1).

Таблиця 1. Типологізація кризових явищ в діяльності сільськогосподарських підприємств

№	Типологічна ознака	Типи кризових явищ
1.	Форми існування кризовості в АПК	- кризовий стан; - кризова ситуація;
2.	Причина розвитку кризового стану підприємств АПК	- макроекономічні фактори; - мікроекономічні фактори;
3.	Фактори ризику (погрози) виникнення кризових явищ в АПК	- фінансовий; - юридичний; - виробничий; - комерційний; - інвестиційний; - страховий; - інноваційний;
4.	Спосіб виявлення кризи в АПК	- моніторинг фінансового стану; - позови кредиторів; - аналіз поточної діяльності й звітності; - аудиторська перевірка - на основі прогнозу;
5.	Характер розвитку кризи в АПК	- раптовий; - поступовий;
6.	Період і темпи розвитку кризи в АПК	- тривалий; - короткий; - низькі темпи; - високі темпи;
7.	Показники відтворювального процесу АПК	- величина прибутку (рентабельності); - рівень витрат; - обсяг реалізації продукції;
8.	Фінансові параметри кризового підприємства в АПК	- платоспроможність; - фінансова стійкість; - ділова активність (оборотність коштів); - ефективність використання майна; - показники рентабельності;
9.	Наслідки розвитку кризового стану в АПК	- вихід із кризового стану (фінансове оздоровлення); - застійна економічна неспроможність; - банкрутство

Отже, антикризове управління в оцінці фінансового стану сільськогосподарських підприємств ґрунтується на показниках, що характеризують структуру балансу підприємства і його фінансову стійкість. Саме стан балансу показує ту границю взаємин, що є підставою для пред'явлення вимог кредиторів по фінансових зобов'язаннях боржника. А це явище не можна не віднести до кризового. Із цього треба, що показники фінансового стану підприємств АПК повинні бути включені в типологію кризових явищ.

Завершальною ознакою розробленої типології є наслідки розвитку кризового стану. На основі конкретних типів розвитку кризовості можна судити про те, на якій стадії розвитку явищ перебуває підприємство, наскільки ефективні управлінські рішення по виходу суб'єкта з даного стану, які перспективи його розвитку. [7]

Теоретико-методологічною основою вивчення кризових явищ в економіці є теорії циклічного розвитку економічних систем; катастрофізму й еволюційно-хвильових змін; економічної безпеки; невизначеності організаційно-ринкового середовища, економічної рівноваги й стійкості. Тільки з позицій цих наукових дисциплін можна зрозуміти генезис криз в економічних системах і в агропромисловому комплексі окремо.

Однієї з найважливіших характеристик ринкової економіки є циклічний характер її розвитку, що визначає можливість виникнення економічних криз. [2]

Існує низка теорій і концепцій, що пояснюють циклічний характер розвитку економічних систем. Досить у цьому зв'язку послатися на праці таких відомих учених, як Дж. Кейнс, К. Жугляр, Дж. Кітчін, Н.Д. Кондратьєв, І. Шумпетер, Ю.В. Яковець й ін. Більшість закордонних і вітчизняних економістів визнає об'єктивний характер економічних циклів і бачать їхню причину в нерівномірності розвитку світової економіки, інфляції, соціальних і техногенних катаклізмах. Деякі з них зв'язують появу циклічності з диспропорціями виробництва й споживання, зміною технологічних укладів, чергуванні інвестиційних циклів і т.д. [1, 2, 6, 7, 12].

Існує безліч підходів до проблеми регулювання економічних циклів. Однак, незважаючи на значні погляди і різне розміщення акцентів при виробленні антициклічної політики, у цілому можна зазначити, що всі концепції регулювання циклів тяжіють від одного із двох напрямків регулювання: неокейнсіанському й неоконсервативному, розвиненому на базі класичної школи. Перше орієнтується на регулювання сукупного попиту, друге – на регулювання сукупної пропозиції. Розходження цих напрямків представлено в табл. 2.

Залежно від вихідних постановок й орієнтирів прихильники того або іншого напрямку по-різному вирішують проблеми згладжування циклічних коливань, по-різному оперують інструментами, що перебувають у розпорядженні держави, які можна використати для цих цілей.

Наприклад, прихильники кейнсіанських напрямків велику увагу приділяють бюджетній політиці (головним чином це пов'язане зі збільшенням або зменшенням витрат держави) і податковій політиці (маніпуляція з податковими ставками залежно від стану економіки).

Прихильники неоконсервативних аспектів приділяють увагу проблемі грошей і кредиту, тому їхні погляди опираються на монетаристські теорії, які в центр уваги ставлять питання грошової маси і її регулювання.

Таблиця 2. Основні характеристики антициклічної політики

Ознаки	Неокейнсіанство	Неоконсерватизм
орієнтація	на попит	на пропозицію
цілі	регулювання національного господарства в цілому (макроекономіка)	створення стимулів діяльності окремих фірм (мікроекономіка)
пріоритети регулювання	1) податково-бюджетна політика 2) кредитно-грошова політика	1. кредитно-грошова політика 2. податково-бюджетна політика
оцінка ролі держави	заохочення	обмеження

Незважаючи на істотні розходження, є загальне розуміння цими концепціями того факту, що, по-перше, держава в стані згладжувати циклічні коливання, і, по-друге, держава повинна це здійснювати з метою досягнення й підтримки економічної стабільності. Існує й загальне розуміння того, яка повинна бути в цілому лінія поведінки держави, спрямована на подолання циклічних коливань.

У фазі спаду всі заходи повинні бути спрямовані на стимулювання ділової активності АПК. В області податкової політики це означає зниження ставок, надання податкових пільг на нові інвестиції, проведення політики прискореної амортизації. При цьому прихильники кейнсіанських поглядів більше уповують на ріст державних витрат, які розглядаються як стимулятор нагромадження. Податкові заходи більше доповнюють бюджетні, і в комплексі з ними ведуть до стимулювання сукупного попиту, а, в остаточному підсумку, і виробництва. Прихильники консервативних поглядів більше уваги приділяють податкам, зниження яких призведе до росту ділової активності АПК, але в цілому вони розглядають податково-бюджетну політику як доповнення до кредитно-грошової.

У період підйому економічної кон'юнктури держава з метою запобігання перегріву економіки й пов'язаних із цим хворобливих явищ у господарському житті проводить політизовані стримування, що включає протилежні заходи в області податково-бюджетної й кредитно-грошової політики. Податково-бюджетна політика такого періоду характеризується підвищенням ставок податків, скороченням державних витрат, обмеженнями в області проведення амортизаційної політики. Саме на податково-бюджетну політику орієнтуються теоретики кейнсіанських методів регулювання. Фіскальні заходи приводять до зниження купівельної спроможності в АПК, а виходить, і попиту, що призведе, в остаточному підсумку, до деякого спаду економічної активності в АПК.

У сучасних умовах виникає ряд нових факторів, які потрібно відзначити у зв'язку зі здійсненням антициклічної політики. По-перше, це явище синхронізації економічних циклів, тобто збіг циклічних коливань у різних країнах і регіонах, що характеризується розвитком партнерських зв'язків між регіонами, поглибленням науково-технічного співробітництва, утворенням транснаціональних корпорацій. При проведенні антициклічного регулювання уряд повинен із цим рахуватися й прагнути синхронізувати свої заходи, спрямовані на згладжування циклічних коливань, з аналогічними заходами, що проводяться в інших країнах. Ігнорування цієї вимоги може привести не тільки до зниження антициклічного регулювання, але навіть практично до нульових результатів зусиль у даній області. По-друге, потрібно пам'ятати, що збільшення кон'юнктурних коливань сприяють такі явища як інфляція, монополізація економіки, порушення господарських

пропорцій й інших. Тому всі заходи, які проводяться з метою їхнього подолання (антиінфляційна політика, боротьба з монополізмом і т.п.) можна розглядати як окремі випадки регулювання економічного циклу.

Держава в стані згладжувати циклічні коливання й вона повинна це робити з метою досягнення й підтримки економічної стабільності агропромислового комплексу. Насамперед, країна повинна здійснювати макроекономічний моніторинг, тобто вивчати макроекономічні показники, щоб вчасно визначити циклічні коливання ділової активності АПК, інвестиційні й підприємницькі наміри господарюючих суб'єктів.

Для запобігання різким циклічним коливанням економічної активності доцільно уважно відслідковувати динаміку макроекономічних показників, як на національному, так і глобальному (світовому) рівні.

На національному рівні необхідне становлення системи економічного моніторингу динаміки ВВП, національного доходу, ділової й інвестиційної активності, зовнішньоторговельного балансу, дохідної й видаткової частин бюджету. Розроблені на основі макроекономічного моніторингу діагностичні моделі дозволяють вчасно прогнозувати перепади ділової активності й вносити істотні корективи в характер протікання економічних процесів. [6]

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Отже, розуміння сутності кризи в економіці АПК є основою для вироблення антикризової програми, як на макро, так і на мікрорівні. Економічна криза обумовлена причинами як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Є чіткі ознаки, по яких можна судити про наявність і масштаби економічної кризи. Економічна циклічність має безперервну й передбачувани коливання ділової активності АПК, чергування фаз підйому й спаду економічного росту АПК, періодичне виникнення кризових ситуацій в АПК.

Сучасна економічна теорія має перебороти однобічність різних концепцій економічного циклу й створити наукову основу механізму антикризового управління в АПК стосовно до самообтунної української дійсності. Це дозволить обґрунтувати роль держави в регулюванні ринкової економіки й вибрати необхідні економічні інструменти для згладжування різкої циклічності й максимального використання позитивних сторін криз.

#### Список використаної літератури:

1. Антикризисное управление: теория, практика, инфраструктура: Учеб.-практич. пособие / [Отв. ред. Г.А. Александров] – М.: Изд-во БЕК, 2002. – 544 с.
2. Антикризисное управление: Учебник / Под ред. Э.М. Короткова. – М.: Инфра-М, 2000. – 432 с.
3. Аренс Э.А. Аудит / Аренс Э.А., Лоб бек Дж. К. – М.: Финансы и статистика, 1995. – 560 с.
4. Банкрутство і санація підприємства: теорія і практика кризового управління / [Т.С. Клебанова, О.М. Бондар та ін.]; під ред. О.В. Мозенкова. – Х.: ВД "ІНЖЕК", 2003. – 272 с.
5. Бланк І.А. Финансовый менеджмент: Учебный курс. / И.А. Бланк – К.: Ника-Центр, 2000. – 528 с.
6. Брігхем С.Ф. Основи фінансового менеджменту. Пер. з англ. / С.Ф. Брігхем. – К.: Молодь, 1997. – 1000 с.
7. Ван Х.Д. Основы управления финансами: пер. с англ. под ред. И.И. Елисеовой. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 132 с.
8. Економіка підприємства: Підручник / [За заг. ред. С.Ф. Покропівного]. – 2-ге вид. – К.: КНЕУ, 2001. – 528 с.
9. Кірейцев Г.Г. Финансовый менеджмент: Навч. посіб. / Г.Г. Кірейцев, Н.Г. Виговська, О.М. Петрук. – Житомир: ЖІТІ, 2001. – 432 с.
10. Лігоненко Л.О. Антикризове управління підприємством: теоретико-методологічні засади та практичний інструментарій / Л.О. Лігоненко. – К.: Київський національний торговель-економічний університет, 2001. – 580 с.
11. Родионова Н.В. Антикризисный менеджмент: Учеб. пособие для вузов. / Н.В. Родионова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 223 с.
12. Терещенко О.О. Фінансова санація та банкрутство підприємств: Навч. посіб. / О.О. Терещенко. – К.: КНЕУ, 2000. – 412 с.
13. Фінанси підприємств: Підручник / [А.М. Поддєрьогін, М.Д. Білик, Л.Д. Буряк та ін.]; Кер. кол. авт. і наук. ред. проф. А.М. Поддєрьогін. – 5-те вид., перероб. та допов. – К.: КНЕУ, 2004. – 546 с.

БАКУМЕНКО Петро Іванович – здобувач кафедри економічної теорії Чернігівського державного інституту економіки і управління

Наукові інтереси:  
– антикризова політика держави